

Paweł Bezak

"Artyści" z konieczności : przedmioty wykonane przez Sybiraków (1940-1956) w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie

Niepodległość i Pamięć 17/2 (32), 149-153

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Paweł Bezak

Muzeum Niepodległości
w Warszawie

„Artyści” z konieczności. Przedmioty wykonane przez Sybiraków (1940-1956) w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie

Wczesna wiosna 1940 roku, na wschód od linii Curzona. Początek wysiedleń ludności polskiej w głąb ZSRR. Zbyt mało czasu, żeby spakować wszystko, co niezbędne, ogromny pośpiech, chaos... Przez całą drogę w nieznane zesłańcy przekonują się, jak liczne, z pozoru prozaiczne przedmioty (których dopiero brak uświadamia im w pełni, na ile są potrzebne w życiu codziennym) zostały w domach. Ze swym skromnym dobytkiem, z tym, co niekiedy udało się im chwycić dosłownie w ostatniej chwili, muszą odnaleźć się w nowej, obcej i biednej rzeczywistości. To właśnie ona zmusza zesłańców do zajęcia się rękodziełem – wiele niezbędnych przedmiotów powstaje z czystej konieczności, z braku jakichkolwiek ich zamienników na miejscu, inne – jako towar do wymiany za żywność, jeszcze inne – dla zaspokojenia potrzeb duchowych. Jakaś ich część dotwała szczęśliwie do naszych czasów, po latach znajdując swe miejsce w Kolekcji Sybirackiej Muzeum Niepodległości w Warszawie.

Wzmiankowana wyżej Kolekcja Sybiracka istnieje od roku 1994, obejmując obecnie ponad 1500 przedmiotów, stanowiących cenne i niezwykle interesujące pamiątki po Polakach, przebywających przymusowo w ZSRR, w latach 1940-1956. Znakomitą jej część stanowią przedmioty wykonane i używane przez obywateli polskich w więzieniach, łagrach oraz na tak zwanym „wolnym osiedleniu”. Uzupełnieniem zgromadzonych w jej obrębie pamiątek są prace plastyczne (malarstwo, grafika), ilustrujące przede wszystkim sceny z życia Polaków podczas pobytu na „niehumanitarnej ziemi”.

Do pierwszej z grup, obejmującej najpotrzebniejsze rzeczy, zaliczyć można sztucce, naczynia, odzież, rozmaite przybory higieniczne i krawieckie oraz różne drobne sprzęty, stanowiące wyposażenie domu. Do drugiej z grup, obejmującej towar, należały zarówno przedmioty użytkowe, jak też rozmaite ozdoby, trzecią zaś stanowiły przede wszystkim: przedmioty kultu religijnego, biżuteria, gry i zabawki oraz różnego rodzaju „drobiazgi” – zwykle o charakterze użytkowym, posiadające jednak cechy pamiątek, lub – rzadziej – jedynie pamiątkowym.

Znakomity przykład przedmiotów użytkowych¹ (a więc zaliczanych do pierwszych dwóch grup), znajdujących się w zbiorach Muzeum Niepodległości stanowią:

1 Poszczególne przedmioty użytkowe, przytoczone tu jako przykłady wyrobów sybirackich, zostały opisane szczegółowo – z uwzględnieniem wykorzystanych tworzyw, wymiarów, niekiedy także zastosowanych technik – przez dr Annę Milewską-Młynik [w:] *Kolekcja Sybiracka*. Katalog zbiorów, Warszawa 2002.

- tłuczek do ziemniaków, drewniany, strugany ręcznie²
- tarka do ziemniaków, wykonana z przekłuwanego gwoździem kawałka blachy³
- lampa naftowa – „kopciłka”, zrobiona z puszki po tuszonce⁴
- igła wykonana ręcznie⁵
- szczotka do włosów z końskiego włosia i sznurka⁶
- ręczniki płócienne, zdobione haftem⁷
- łapcie z łyka, wyplatane⁸
- łyżki drewniane, wykańczane w rozmaity sposób⁹
- łyżki metalowe, wykonywane warsztatowo¹⁰
- naczynia: kociołki, menażki, miski, kubki wykonywane warsztatowo¹¹
- liczne chustki, zwykle zdobione haftem
- grzebienie¹²
- liczne woreczki i saszetki, szyte z rozmaitych tkanin
- szczyryki i nożyki.¹³

Znaczną część sybirackich wyrobów rękodzielniczych o charakterze pamiątek czy przedmiotów, służących zaspokojeniu potrzeb duchowych, kulturalnych i estetycznych, zgromadzonych w zbiorach Muzeum Niepodległości stanowią:

- lalki¹⁴
- warcaby i szachy, wystrugane ręcznie, a następnie malowane¹⁵
- karty do gry i do wróżenia, kolorowane kredkami lub malowane akwarelami¹⁶
- obrączki, pierścionki i sygnety, wykonywane zwykle z metalu, włosia lub plastiku¹⁷
- ryngrafy, ozdobione motywami patriotycznymi, z różnych tworzyw¹⁸
- różańce, wykonywane z bardzo zróżnicowanych materiałów; od masy chlebowej, po metal i tworzywa sztuczne¹⁹
- krzyżyki, wykonywane z metalu lub tworzywa²⁰
- guziki ozdobne, z rogu lub kości²¹

2 MN 14429, poz. 16 [w:] *Kolekcja Sybiracka*. Katalog zbiorów, [oprac.:] Anna Milewska-Młynik, Warszawa 2002.

3 MN 14293, poz. 28, ibidem.

4 Dep. 2143, poz. 29, ibidem.

5 Jeden z elementów warsztatu rękodzielniczego, MN E14718, poz. 35, ibidem.

6 MN 14428, poz. 32, ibidem.

7 Dep. 2140 i MN 14385, pozycje: 90 i 123, ibidem.

8 MN 13692 i MN E14738, pozycje 34 i 103, ibidem.

9 MN 13479, MN E15234, Dep. 2133, Dep. 2135, pozycje: 54, 107, 110 i 113, ibidem.

10 Elementy z Dep. 2147, MN14294, MN E14780 i MN E14791 pozycje: 111, 112, 175 i 184 [w:] *Kolekcja Sybiracka...*, *op. cit.*

11 Element z: MN 14384, Dep. 2147, MN 14294, MN 15265, MN E14747 oraz MN E14647 i pozycje: 106, 111, 112, 133, 148 oraz 179, ibidem.

12 MN 13689, MN E15265, Dep. 2105 i MN E14783, pozycje: 125, 134, 138g i 176, ibidem.

13 MN 14519, Dep. 2110 i MN E14762, pozycje: 41, 138b i 174, ibidem.

14 MN 14949, MN 13519-13524, Dep. 2146, pozycje: 15, 93-99, ibidem.

15 MN 1562, MN E14736, pozycje: 17 i 183, ibidem.

16 MN 14007 i MN E15264, pozycje: 18 i 131, ibidem.

17 Element z MN E14718, MN 14285, MN E15263, Dep. 2109, MN E14644 pozycje: 35, 39, 132, 138a, 206, ibidem.

18 Dep. 2121, MN E14744, MN E14743, MN E14878, MN 13685, pozycje: 44, 147, 208, 211, 227, ibidem.

19 MN 13040, MN E14907, MN E14788, MN E15260, MN E15261, pozycje: 72, 86, 101, 180, 181 [w:] *Kolekcja Sybiracka...*, *op. cit.*

20 Pięć elementów: MN E14718, Dep. 2101, MN E14746, MN E14938, MN E14781, pozycje: 35, 87, 145, 234 i 238, ibidem.

21 MN 13690 i MN 142882, pozycje: 126 i 127, ibidem.

– papierońnice i pudełka na tytoń; z drewna, pleksiglasu, blachy aluminiowej²²
 – fajki i fiki, wykonywane z drewna, masy chlebowo-ceglanej, kości lub aluminium²³
 – biżuteria; wisiorzy i brosze, wykonane z tworzyw sztucznych²⁴
 – oprawki na ołówki oraz – do stalówek²⁵
 – hafty, najczęściej na serwetkach, poszewkach, poduszeczkach, zakładkach, niekiedy na ramkach krytych tkaniną czy woreczkach i saszetkach, o bardzo zróżnicowanej tematyce: od patriotycznej i religijnej, po inicjały i motywy roślinne

– ramki i obrazy, wykonywane różnymi technikami; ze sklejki, tektury, tkanin, kolorowego papieru, fragmentów tworzyw sztucznych, kości oraz płatków miki.

Dla zdobienia przedmiotów wykonanych z różnych materiałów stosowano różnorodne techniki, nieraz dalekie od profesjonalnych, kojarzące się raczej z wytwarzaniem rzeczy nietrwałych, z samego założenia mających służyć jedynie doraźnie, przez krótki czas. Powodem tego stanu rzeczy był powszechny brak materiałów, jakie winny być wykorzystane dla stworzenia profesjonalnego naśladownictwa wyrobu przemysłowego – a taką rolę spełniały przecież w sporej części dzieła rąk zesłańców. Figurki szachowe czy pionki warcabów, malowane farbami wodnymi, nożyki wykonywane ze ścinków blachy, różańce z chleba, krzyżyki z kawałków aluminium, pierścienki z monet, naczynia z puszek i blach – wszystko to stanowi dowód ogromnej inwencji i zaradności ludzi, zmuszonych do budowy wszystkiego niemal od zera, w niezwykle ciężkich warunkach, z dala od Ojczyzny. Tym większy podziw winny wzbudzać u współczesnych – niezależnie od swego poziomu artystycznego²⁶ – wszelkie prace wykonane w drewnie, metalu, kości czy tworzywach sztucznych, a więc materiałach, których obróbka wymaga sporej wprawy. Niech każdy, kto tylko będzie miał kontakt z Kolekcją Sybiracką pomyśli, jak wielkiej siły wewnętrznej potrzeba było, aby obok przedmiotów niezbędnych do przeżycia, zdobyć się jeszcze, w tak szczególnych warunkach, na wykonanie drobiazgów, dających radość, odrobinę zabawy czy pozwalających na wypełnianie praktyk religijnych.

Na zakończenie warto wspomnieć o przeprowadzonym przez autora doświadczeniu, jakim była – zakończona pełnym powodzeniem – próba odtworzenia (przy wykorzystaniu materiałów, narzędzi i metod, stosowanych wówczas) jednego z charakterystycznych wyrobów sybirackich – krzyżyka. Jako materiał wyjściowy posłużył kawałek blachy aluminiowej grubości 1 mm, zmiękczony poprzez wygrzanie i gwałtowne schłodzenie.²⁷ Do wycięcia odrysowanego (ołówkiem, kawałkiem drutu, igłą, czubkiem noża) profilu posłużyć mogą dowolne nożyce (choćby krawieckie, ze względu na miękkość materiału) lub dobrze zaostrzony nóż z ostrym sztychem, użyty na podkładzie z drewna. Pierwsza metoda jest zdecydowanie szybsza, mniej pracochłonna i wymaga niewielkiej obróbki krawędzi przedmiotu w dalszych fazach jego odtwarzania. Przy pomocy powyższych narzędzi wykonać można także nacięcia przy uszku, służącym do przewleczenia drucianego kółka lub bezpośrednio do zawieszenia

22 MN 15241, MN E15270, MN E15267, MN E15268, MN E15274, Dep. 2144, MN E14737, MN E14683, pozycje: 47, 116, 129, 130, 136, 143, 144, 182, ibidem.

23 MN 13122, MN 13123, Dep. 2106-7, pozycje: 84, 85, 138 d-f, ibidem.

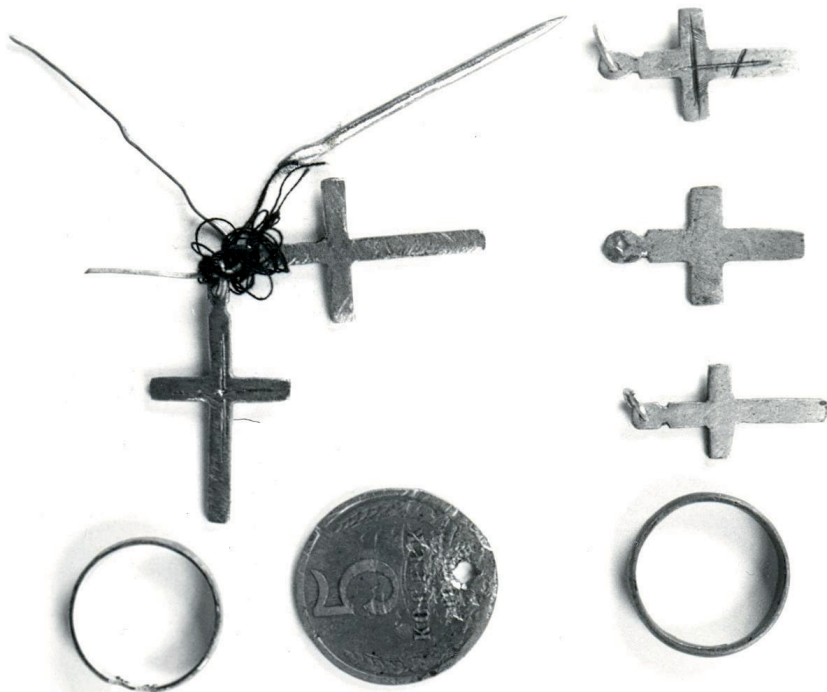
24 MN E14288-90, MN E14764-7, MN E14772, MN E14776, MN E14779, pozycje: 217-226, ibidem.

25 MN E14778, Dep. 2142, pozycje: 177 i 185, ibidem.

26 Trzeba pamiętać, iż spora część przedmiotów wykonanych podczas przymusowego pobytu w ZSRR nie była dziełem zawodowych artystów czy rękodzielników, ale amatorów, stawiających przede wszystkim na funkcjonalność wytwarzanej rzeczy, a dopiero później na jej stronę estetyczną.

27 Dzięki temu zabiegowi blacha aluminiowa staje się bardziej plastyczna, a jednocześnie zyskuje właściwości zbliżone do blachy, pochodzącej ze zniszczonych naczyń (uszkodzone manierki, menażki, kociołki itp. źródła surowca) i nader często jest wykorzystywana wtórnie w rękodziele.

krzyżyka. Do wygładzenia krawędzi oraz nadania ostatecznego kształtu można posłużyć się ostrą krawędzią noża, zbierając drobne wióry materiału bądź pilnikiem (dobrze sprawdza się nawet metalowy pilnik kosmetyczny, przy braku jakiegokolwiek użyć można np. kawałka drobnoziarnistego kamienia, betonu czy cegły), szlifując brzegi. Dziurkę w uszku najwygodniej wywiercić ostrym sztychem noża, nożyc, lub wybić przy pomocy gwoździa, przy czym otwór wiercony nie wymaga już dalszej obróbki. Zdobienia na powierzchni można wykonać, wyciskając je ostrą krawędzią noża (linie podłużne), punktując sztychem noża lub gwoździem, wreszcie, jak w wypadku odtwarzanych krzyżyków, końcówką rozłożonych nożyc, prowadzonych po powierzchni metalu pod odpowiednim kątem szybkimi, lekkimi, naprzemiennymi ruchami nadgarstka, w prawo i w lewo.²⁸ Dla nadania gładkości i równomiernego połysku można przetrzeć przedmiot odrobiną pyłu (ziemi), między opuszkami palców. Kółko z drutu można wymodelować na dowolnym przedmiocie o owalnym lub okrągłym przekroju. Odtworzenie całego procesu wytworzenia pojedynczego krzyżyka, przy użyciu wspomnianych metod nie powinno zająć więcej, niż 20-30 minut, przy użyciu samego noża – do godziny. Bardziej pracochłonne – i zdecydowanie trudniejsze – było wykonanie innych, skomplikowanych przedmiotów, np. metalowych pudełek, papierońnic czy pierścieni (sygnetów, obrączek).

Fot. 1. Przykładowe drobne przedmioty, wykonane przez zesłańców (Muzeum Niepodległości w Warszawie)

²⁸ Metoda ta, przy odpowiedniej wprawie, pozwala na uzyskanie pożądanej długości i kształtu linii o charakterystycznym wzorze, przypominającym wężyk; zastosowanie noża w podobny sposób da linie zdecydowanie węższe, nieco głębsze, o wzorze w charakterystyczną „jodełkę”.

Fot.2. Efekt eksperymentu odtwórczego w postaci krzyżyków nawiązujących formą i ornamentyką do egzemplarzy zachowanych w zbiorach Muzeum. (Paweł Bezak)